

Literatura

Tartalom

XXXII. évf. 2006/2.

Tanulmány

- GOLDEN Dániel
Bölcsészet, tudomány, pragmatizmus 143
- BENKŐ Krisztián
Performativitás és halál – Werther Ossiant olvas 154
- MEZŐSI Miklós
A dráma válsága
– vagy drámaiatlan-e a történelmi játék? 173
- SZOLLÁTH Dávid
1938 – Az elkötelezett regény
mint a kommunista magatartásformák bírálata
– Déry Tibor: *A befejezetlen mondat* – 185

Műhely

Előadások

- SZÖRÉNYI László
Számvetés az előzményekkel
– A hatkötetes irodalomtörténeti
kézikönyv felépítéséről – 206
- VERES András
Töprengés az új intézeti irodalomtörténeti kézikönyvről 211

SZILI József	
Az irodalomtörténet mint irodalom- és történetkritika – Horváth János irodalomfejlődés-elméletének bírálata és az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv –	219
BENE Sándor–KECSKEMÉTI Gábor	
Régi ötletek az új irodalomtörténethez (5+1)	238
FERENCZI László	
Irodalomról és történetírásról	252
ANGYALOSI Gergely	
Irodalom vagy történelem?	258
HITES Sándor	
Egy agresszív műfaj jámbor történetei	263
CSÖRSZ RUMEN István	
Közköltészet – irodalom alatt, kultúrák fölött	273
<i>Hozzászólások</i>	
BOJTÁR Endre	
Néhány gyakorlati megfontolás a magyar irodalomtörténet tervezetéhez	283
ODORICS Ferenc	
Megjegyzések a hagyomány (irodalom)történetéhez	287
BEZECZKY Gábor	
Előkészületek előtt	293
<i>Szemle</i>	
SZEGEDY-MASZÁK Mihály	
Az összehasonlító művészettudomány távlatai – Kékesi Zoltán és Peternák Miklós (szerk.) <i>Kép – írás – művészet. Tanulmányok</i> a 19–20. századi képzőművészet és irodalom kapcsolatáról –	299

Csörsz Rumen István

KÖZKÖLTÉSZET – IRODALOM ALATT, KULTÚRÁK FÖLÖTT*

„A' Vers tsinálás nem Poézis.”¹ Mintha Csokonai Vitéz Mihály gondosan el akarná hárítani, hogy neki bármi köze lenne az alkalmi versfaragókhoz. Ám a helyzet sokkal összetettebb. Hazánkban a 18. század folyamán valóban színre léptek az első olyan szervezőegyeniségek, akiknek munkássága nyomán az irodalmi élet apránként kiemelkedett a közköltészet létmódjából, sőt a továbbiakban el is határolódott tőle. Ezt azonban ne úgy képzeljük el, mint egy segítő kézmozdulatot, mely a mocsárba tévedt vándort kirántja az ingoványból. Tény, hogy Kazinczyék komoly lépéseket tettek azért, hogy létrehozzák a „modern”, önelvű irodalmi kánont, ellensúlyozva a közköltészet implicit kánonját. Becsmérő szavakban sem volt hiány: a diáklíra egyik fellegrárában, a sárospataki kollégiumban Csokonai szerint „az értelem, ész, józan okosság minden lépésébe nagyon nyög, az izlés porba és szenybe hever. – A' szív az ittéig határozódik”.² Kazinczy pedig egyenesen kizárja, hogy Goethe bármire vihette volna, ha történetesen pataki diákként kezdi pályáját.³ Az új irodalom és a közköltészet egymásra utaltsága mégsem szűnt meg egy csapásra, radikális szakításról továbbra sem beszélhetünk. Érdeemes végiggondolnunk, hogy az összefonódás miért volt ennyire erős.

A *közköltészet* meghatározása visszatérő probléma a magyar irodalomtörténetírásban. A fogalom (avagy regiszter) eltérő definícióinak forrását abban kereshetjük, hogy a különböző kutatók más-más tudományterület felől közelítettek hozzá. Nemcsak irodalmunkban kell ugyanis helyet találnunk e szövegeknek, hanem a folklorisztika, illetve a zene- és a művelődéstörténet rendszerében is. Dolgunkat megnehezíti, hogy az anyag szinte feldolgozhatatlanul bőséges, a ránk maradt

* Készült az OTKA F 48440. számú pályázatának támogatásával.

¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály: [A magyar Prosodiáról]. In *Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Tanulmányok*. S. a. r., jegyz. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta. Akadémiai, Bp., 2002. 18.

² *Csokonai – Nagy Gábornak* (Sárospatak, 1796 első fele). In *Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Levelezés*. S. a. r. DEBRECZENI Attila. Akadémiai, Bp., 1999. 57.

³ *Kazinczy – Kis Jánosnak* (1816. március 6.). In *Kazinczy Ferenc levelezése. XIV. Közzéteszi VÁCZY János*. Bp., 1904. 22.

emlékek száma pedig korszakonként markánsan eltér. A folklorista Küllös Imola három évtizede, e sorok írójával közösen pedig lassan tizenkét éve dolgozik a 18–19. századi közköltészet feltárásán. Leginkább Marót Károly, Szabó T. Attila, Kocziány László, Stoll Béla, Kőszeghy Péter és Horváth Iván felvetései nyomán csiszolódott az a kettős definíciónk, melyet az alábbiakban röviden összefoglalok, hiszen már több helyütt is részletesen közreadtuk.⁴

Ha kiindulásként elfogadjuk, hogy létezett valamiféle köztes réteg az oralitás és az irodalom között, egy *hármasság tagolású rendszer* rajzolódik ki.⁵ Kedvelt metaforánk szerint egy U alakú cső közepén, a kanyarulatban kell elképzelnünk a közköltészetet, mely szűrőként szolgál a két függőleges csőoszlop között. A bal oldali oszlopban találjuk a szóbeli folklórt, a jobb oldaliban pedig a csak írásban terjedő irodalmat. Az oralitás teljesen önszabályozó, hiszen az előadáshoz és az előadó személyéhez kötődik, s maga a megszólalás jelenti a továbbörökítést, a reprodukciót. Ezzel szemben a másik pólust alkotó „műköltészet” vagy „magas irodalom” egyre erősebben kötődik az írásbeliséghez, s apránként kizárólagossá teszi azt. Egyetlen közös vonása az oralitással épp az önszabályozás, melyet persze egészen más eszközökkel (tudományos-kritikai alapú kánonok megteremtésével, esztétikai vagy éppen politikai csoportszervező elvekkel) valósít meg.

A két önszabályozó pólus közé ékelődött közköltészet első, szigorúbb értelmezése a másodlagos írásbeliséggel függ össze, ami az írástudás, az iskolakultúra szélesedése miatt koronként változó. A közköltészet jelentése ebben a kontextusban: *köztes költészet*. Az ide sorolt hatalmas szövegtermés zömében *anonim* alkotásokból áll, amelyek szabadon *variálódhatnak*, bár élettörténetükben elkülöníthetők a fejlődés szakaszai: az összeéneklés, a széténeklés, a parafrázisálódás és így tovább. A különböző változatok *szövegcsaládokba* rendeződnek, s néha 150–200 éven keresztül nyomon követhetők. Terjedésüket – részben szóbeli használatuk ellenére – főként a *kézírtos versgyűjteményeknek, énekeskönyveknek*, valamint a *népszerű nyomtatványoknak* (ponyvafüzeteknek, kalendáriumoknak, illetve néhány verseskönyvnek⁶) köszönhetjük. Az alkotások nem egyedi élmények és magánvélemények megjelenítésre töreksenek, inkább *tipikus élethelyzetek* bemutatására, elhangzásuk pedig főként *konkrét alkalmakhoz* kötődik (naptári ünnepek, névnapok, lakodalom, keresztelők, temetés, fonók, farsang, szüret, a diák- és katonaélet rítusai). Poétikai szerve-

⁴ *Régi magyar költők tára, XVIII. század. 4. Közköltészet I. Mulattatók.* S. a. r. KÜLLÖS Imola, munkatárs Csörsz Rumen István. Balassi, Bp., 2000; KÜLLÖS Imola: *Közköltészet és népköltészet. Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzse- és motívumtörténeti vizsgálata.* L. Harmattan, Bp., 2004; Csörsz Rumen István: *Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840).* In Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből.* Argumentum, Bp., 2005. 207–261.; Csörsz Rumen István–KÜLLÖS Imola: *A XVIII. századi közköltészet textológiai problémái.* Irodalomtörténet 2004. 345–355.

⁵ Mivel a népköltészet a legtöbb irodalom-meghatározásból kiszorul, háromosztatú modellünket nem az irodalom, hanem az *irodalmi jellegű szövegek befogadási-használati modelljeként* értelmezhetjük.

⁶ Legfontosabbak: a váci *Énekes Gyűjtemény* (1799, 1801), illetve a sárospataki *Régibb és újabb, részint érzékeny, részint víg, többnyire eredeti dalok gyűjteménye* (1826; 2. kiadás: *Érzékeny és víg dalok*, 1834).

zőelveik közé sorolhatjuk a *didaktikus* szándékot, az *intő-oktató-szórakoztató* karakter egyensúlyának fenntartását, a *monologikus* beszédmódot (panasz, memorat, dicsekvés), néhol pedig az iskolában tanult retorikai elvek játékos alkalmazását. Magyarországon mindehhez erős *identitásképző* szerep társul: főként a 17–18. századra jellemző a mindenkori elnyomókkal vagy politikai ellenfelekkel szembeni lázongás, a gúny, illetve a nemzeti önkép toposzainak hangoztatása.

A közköltészet – a befogadók társadalmi státuszától és a versek tömeges terjedésétől függetlenül – familiáris körhöz vagy legfeljebb egy kisközösséghez szól, olyasféle dolgokról, hogy például miként válasszuk ki jövődöbelinket. E tapasztalatokat nem egyedi élményként közvetíti, az alanyi költészet sztereotípiáival, hanem arra törekszik, hogy valóban közösnek érezhessük, mintha a nagyapánk mondaná: „erre vigyázz, kis unokám, amikor megházasodsz...”. A félig személyes, félig személytelen közlési folyamat nemzedékről nemzedékre, akár évszázadokig fenntarthatja a szövegeket. A tudás, amelyet közvetít, folklorikus jellegű, hagyományozódása pedig túlnyomórészt szintén ilyen. S. Varga Pál így foglalta össze az ún. hagyományközösségi paradigma kapcsán: „A közköltészet [...] nem más, mint eredeti költői állapotában megőrzött – tartalmában persze folytonosan változó – közös tudáskészlet, amely eredendően mindazt tartalmazza, ami a hagyományközösség mindenkori jelene számára lényeges – és értelemszerűen mindent kihullat magából, ami elveszíti relevanciáját; végül minden olyan kulturális elemet átvesz, asszimilál a környező kultúrákból, amire szüksége van, s így folyamatosan (bár a mindenkori nemzedékek számára alig észrevehető) mozgásban van.”⁷

Míg tehát a szájhagyományozó folklór emblematikus figurája az előadó (énekes, mesemondó stb.), az irodalomé a szerző, a közköltészeté viszont a befogadó, aki mások javaival gazdálkodik, s igényei szerint átalakítja a szövegeket. A *szöveggazdát* emellett semmi sem gátolja abban, hogy helyzettől függően szerzőként vagy előadóként is megnyilvánuljon.

Az egyik kulcsprobléma: miként jelölhetjük ki ennek a halmaznak a határait? A szöveggazdák többnyire külső hatás nélkül, önmaguk mulattatására, időtöltésként jegyezték fel a verseket-dalokat. Értelemszerűen nem arra törekedtek, hogy elkülönítsék a közköltészet természetét azoktól a szövegektől, melyeket a szájhagyományból ismertek, vagy amelyeket verseskötetektől és folyóiratokból másoltak. Ez még a nyomtatott kiadványokra is igaz, hiszen szerkesztőik mindenekelőtt a vásárlók igényeit akarták kielégíteni. Ha viszont minden egyéb szövegtípus is összetapad a források lapjain, sosem tudhatjuk bizonyosan, hogy szöveggazdánk a paraszti folklórból vagy másfajta közösségi oralitásból emelt-e be egy alkotást, vagy az autochton közköltészetből. Ráadásul ez utóbbi is erősen kötődött az oralitáshoz, hiszen a versek többségét élő előadásra szánták – kocsmadalnak, vőfélyversnek, házassági tanácsnak, virágéneknek. Különösen sok vers tart kapcsolatot az iskolai

⁷ S. VARGA Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Balassi, Bp., 2005. 285–286.

színjátzással és a népszínművek betétdalaival. Ilyenkor nehéz megállapítani az elsőbbséget, inkább egyfajta szimbiózisra gyanakodhatunk, hiszen az iskoladrámák és a közköltészet közönsége megegyezett.⁸ A szerzői alkotások kiszűrése valamivel könnyebb, bár néha igencsak töredékes, kontaminált formában jegyzik le a verseket a kéziratokba. A művek ismerete és használata még 1830 táján is az anonimitásra, legalábbis a szerzőtől független alapokra utal, az alkotót a legritkább esetben jelölik meg.

A fentiek a közköltészet definíciójának kitágítását sürgetik. A szekundér értelmezés nyomán immár nem egy irodalmi réteg, hanem egy lehetséges *irodalmi létmód és kommunikációs csatorna* tárul fel előttünk, mely az archaikus hordozókhoz, illetve azok személyes hagyományláncolatához kötődik. A *közös költészet* metaforája a rendező-pályaudvar, ahol a különböző szerelvények rakományát egyesítik, másik irányba indítják, a vagonokat szétkapcsolják egymástól és így tovább. A közköltészet forráshálózata ugyanis a régiségben szinte az egyetlen médium volt, amelyen keresztül a csak-orális és csak-írásbeli hagyomány kapcsolatot tartott egymással. Hiába nyilatkoztak a 19. század eleji herderiánusok a nép kultúráközvetítő erejéről, hiába hallgatta szívesen Csokonai a „danoló falusi leányt” vagy a „jámbor puttonost”⁹ – a legritkább vizsgálták a szájhagyományt önmagában és önmagáért. A szomszédos csehek is csupán rendeleti úton, hivatalos gyűjtőfüzetek és körlevelek segítségével állították össze korai népdalgűjteményeiket az 1820-as évektől (Rittersberk, Kolowrat).¹⁰ A korai népiesség sikerének egyik titkát épp abban látom, hogy nem a népköltészet ismeretére alapoz, hanem olvasóinak diákkori közköltészeti nosztalgiájára, vagyis egy tágabb folklórszöveg-élményre. A közdalok itt (érthető okokból) a falusi származású diáktársak otthonról hozott dalaival keveredtek el. Az Erdélyi Jánosnak beküldött töménytelen „népdal”-gyűjtés és egy-két évtizeddel korábbi versfüzetek is javarészt olyan repertoárt őriznek, amelyet a beküldő ugyan valóban az oralitásból ismerhetett, ám nem okvetlenül paraszti környezetben tanulta, sokkal inkább mezővárosi csárdákban, céhes és kollégiumi társaságokban. Nem győzöm hangsúlyozni az alkalom fontosságát, hiszen e repertoár népinek tűnő részletei sem mások, mint amit literátus emberek (falusi lelkészek, plébánosok) lakodalomban szoktak hallani, s ami megragadt az emlékezetükben. Szirmay Antal (1812) állítólag a falujukba beszállásolt kvártélyos katonáktól is gyűjtött. (A paraszti élet zártabb színtereinek és közösségeinek dalai, például a régi stílusú balladák vagy a gyermekfolklór, alig bukkannak föl a kéziratokban.)¹¹

⁸ NAGY Júlia: *Református kollégiumi irodalom és kultúra a XVIII–XIX. században*. Press Publica, Bp., 2000. 70–71. (Változó világ 38.)

⁹ Lásd CSOKONAI VITÉZ Mihály: Jegyzések és Értekezések az Anákreoni Dalokra. In *Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Tanulmányok*. 97.

¹⁰ JAROSLAV MARKL: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*. Supraphon, Praha, 1987.

¹¹ Ennek okairól részletesebben: CSÖRSZ Rumen István: *Népköltészetünk egyik forrásvidéke: a közköltészet. Néprajzi Látóhatár* 12 (2003) 3–4. szám. 31–50.; KÜLLÖS Imola: Balladaszűzsék és -típusok legrégebbi kéziratok feljegyzései. In ANDRÁSFALVY Bertalan, DOMOROS Mária et al. (szerk.): *Az Idő rostájában*. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. L Harmattan, Bp., 2004. III. 265–294.

A szöveggazdák a saját műveltségük szűrőjén keresztül próbálták áthozni a jelenbe a réginek, illetve népinek minősített szövegeket. Ez a szűrő viszont az értékmentő tudósok körében is a közköltészet volt: diákkoruk és baráti társaságaik dalai. Amikor Pálóczi Horváth Ádám egy-egy általa feljegyzett dalt „százesztendő”-nek mond, csupán arra utal, hogy már az ő gyermekkorában ismerték;¹² úgy nyilatkozik, mint a népi adatközlők. A 19. századi „népdal”-gyűjteményekben tehát épp a közköltészet állja el az útját a paraszti folklóryanagnak, s egészen Kríza Jánosig várhatunk valóban faluhelyen gyűjtött népköltési anyagra. A kétkedő, jelenkori kutató azonban – hangrögzítés híján – sajnos már csak az írásos forrásokat vizsgálhatja, így meg kell elégednie azokkal az oralitásból származó emlékekkel, melyek a közköltészet hordozóin jutottak el napjainkig.

Másrészt olyan szövegek is bekerültek a magyar paraszti folklórba, melyek kétségtelenül az autochton közköltészet emlékei: ponyván kiadott vőfélyrigmusok, diák bordalok, asszonycsúfolók és így tovább. Az együttmozgás miatt a befogadók a népköltési emlékeket is a szekundér közköltészet elemeiként kezelték. A népi vándorstrófák bekapcsolódtak a közköltészet kontaminációs láncba, s néha egészen más stílusréteget idéző szakaszokkal keveredtek el. Ez az intarziatechnika nyilvánvalóan műveltségfüggő, s paraszti közösségekben kevésbé képzelhető el, mint az értelmiségi társaságokban.

Legalább ennyire kérdéses a másik pólus, a mai szóval irodalomnak nevezett réteg jelenléte a közös olvasztótégelyben. Közköltészeti „szemüveggel” ugyanis a régebbi korok, főként a 16–17. század irodalmának jelentős része is ide tartozik. (Bár az újkori egyházi irodalom szintén bővelkedik közköltészetes vonásokban, egyelőre hagyjuk ki a vizsgálatból, noha mindenképp érdemes a kutatásra, mivel vers- és énekkultúrája éppúgy rá volt utalva a közköltészet hordozóira, főként a ponyvafüzetekre, mint a világi műfajok.) A reformáció–ellenreformáció korának magyar irodalmi élete – a csak lassan szélesedő nyomdai hálózat és a felekezeti ellentétek miatt – nem nélkülözhetette a sem a kéziratosságot, sem a közköltészet által mozgatott toposzokat és formulákat. A históriás, moralizáló vagy házasepikák, a biblikus epika és a szerelmi líra kezdetei épp ezért (a 18. század nézőpontjából) egyáltalán nem az önelvű irodalom pólusához, hanem a közköltészeti plazmához sorolandók. Más kérdés, hogy a ránk maradt szövegmélekek száma is csekélyebb, mint később, s nem szabad messzemenő statisztikai következtetéseket levonnunk a töredékes anyag belső arányaiból. Annyi azonban biztos, hogy a korai magyar műfaj-hierarchiában a közköltészet igencsak expanzívan, mondhatni tolakodóan viselkedett, s hamar betöltötte a szabad pozíciókat, melyektől csak lassan, évszázadok elteltével vált meg. Jelenlétét, beágyazottságát a 18. századi cenzúra is erősítette, s csupán a Kazinczy-kor kezdte meg visszaszorítását. Sajnos tehát épp onnantól kezdve van nagyobb mennyiségű szövegünk egy ilyen vizsgálathoz, amikortól a közköltészet másodlagossá válik.

¹² Az *Ötödfele száz éneke* (1813) lapjain tehát egyaránt „százesztendő” dalokként szerepelnek 18. század közepiek és 17. századi gyökök.

Miért mondhatjuk mégis a közköltészetre, hogy „irodalom alatti”? Csupán azért, mert elkerülik az irodalom öndefiníciós folyamatai? A régi irodalom, mint láttuk, gyakran közköltészeti lábakon állt. A felvilágosodás korának költői sem mentesülhettek a hatása alól, s legnépszerűbb műveik folklorizálódását nem tudták kivédeni: a szöveggazdák (még a 19. század közepén is főként kéziratos források lapjain) közköltészeti klisék szerint gyúrták át a szerzői életműveket. Egy-egy műköltői alkotás kéziratos másolatait tehát közönségszavazatnak, a divatosság mérőfokának tekinthetjük.

A folyamat mindenképp kétarcú. Nem kétséges, hogy a közkézen forgó művek amortizálódtak, szétforgácsolódtak, az egyházi használatba került szövegek uniformizálódtak, a vers fele lemaradt, az akrosztichonok elromlottak. Másrészt viszont e folyamat eredményeként jött létre a *nyílt szöveg* eszménye. A nyílt szövegbe a befogadó beleírhat: néha javít, néha ront, de nem közömbös szemlélője a leírt betűsorozatnak. Ez tehát egy nagyon archaikus modern vonás. Régi irodalmunknak ezt az interaktív arculatát elég kevésbé kutattuk, monografikus feldolgozása hiányzik.

A nyílt szövegek ráébreszthetnek a befogadói és az értelmezői szerep relativizmusára. Amikor a 19. század eleji kéziratokba másolatot Csokonai-dalokba vegyült vándorstrófákat Szilágyi Ferenc a kritikai kiadásban „fattyúversszak”-nak nevezi, kétségkívül a szerzői textus felől vizsgálja őket, természetesen annak megfontoltaként. A korabeli befogadónak azonban nem biztos, hogy ez volt a véleménye. A közköltészetben ugyanis nem létezik lezárt, továbbvariálhatatlan szöveg, csak szituatív igényekről beszélhetünk, s ha a diáktársaságnak néha így jutott eszébe az anoním strófákkal közös dallamra énekelt Csokonai-vers – lelkük rajta.¹³ Ők a szövegnek nem mérnökei, hanem lakosai-átépítői voltak.

A műköltői alkotások (Csokonai, Pálóczi Horváth Ádám, Petőfi) hagyományozódása kapcsán még egy közköltészeti vonás kirajzolódik: a *pars pro toto*-elv.¹⁴ A verskedvelő a szerzői intenciót nemigen tartotta tiszteletben, s mindegy volt számára, hogy két vagy három versszakkal jegyezte fel magának a verset. Volt ebben egy „kipipáló” gesztus is: az összeíró emlékezetében a csonkán lejegyzett mű felébrészhette az esetleg ismert teljes szöveget. Nem másnak szánta a kéziratot, hanem önmaga mulattatására. Mindez erős és dinamikus befogadói rendszerre utal.

Ha kivonnánk irodalmunk történetéből azokat az anekdotikus forrásokat, melyekből Jókai gyakran és szívesen merített, illetve az alkalmi verseket, melyek Csokonait (legalább elrettentő példaként) inspirálhatták, rengeteg rejtett gyökér-szálat vágnánk el. Alig maradna más a kezünkben, mint egy hatalmas vákuum és

¹³ A leírt közköltészeti alkotások és az élő előadás problematikájáról lásd Csörsz–Küllös: i. m. 345–355.

¹⁴ Erről egy Pálóczi Horváth Ádám által írt, folklorizálódott vers kapcsán: Csörsz Rumen István: »Csipkebokor, kormos agyag énekemet énekeli«. Közköltészeti cserefolyamatok Pálóczi Horváth Ádám *Érthetetlen énekében*. In SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklor és irodalom*. Tanulmányok. Akadémiai, Bp., 2005. 61–78.

rengeteg megmagyarázhatatlan szerzői invenció. Ezzel együtt sem látjuk még pontosan, hogy a populáris kultúra miként folyt be a „magas” irodalom „alsóbb” vizeibe. Inkább csak sejtjük, hogy a diákévek, melyekhez a 18–19. században a versfaragás tudományának elsajátítása is hozzátartozott, döntően befolyásolták néhány alkotó „beépülését” a közirodalmi láncolatba. Ám ne feledjük: bár a kollégiumi létet fertőként és fölös időtöltésként leíró Kazinczy Ferencnek és valószínűleg az ifjú Arany Jánosnak is kellett írnia iskolai kötelességgént temetési vagy menyegzői verseket, ez azonban megkerülhetetlen poétai műhelygyakorlat volt kiforrotlan tehetségek számára, „tákolmány” jellegű, hangsúlyozottan félkész termékek létrehozására. Verscsinálás volt, s nem poézis.¹⁵

Amade László (1704–1764) klasszikus példája annak a fajta régies költőnek, akinél alig találunk versek közti kohéziót, formáló elveket, ha figyelmen kívül hagyjuk ezt a rögtönző attitűdöt. Ennek ismeretében viszont, illetve ha elolvassuk az Amade-utánzó rokokó költők munkáit, azt tapasztaljuk, hogy életművét szinte az utódok fejezik be. Csokonai még mondhatni mellközépig állt a közköltészetben: életműve egyik felét szolgáltató versfaragóként írta mások neve napjára, lakodalmára, temetésére stb. Bár ezeket a topikus verseit gyakran saját költői ötletekkel fűszerezte, az irodalmi kánon alig vett róluk tudomást. Ugyanezt hangsúlyozták Arany János kapcsán Szilágyi Márton tanulmányai, főként a sírversek kérdését vizsgálva.¹⁶

Ezek a költők sajátosan skizofrén helyzetben voltak, hiszen önmaguk felé is vállalniuk kellett ezt a fajta verstermelést: ebből lehetett megélni, s ezek a versek hozták meg a kisközösségi-kisvárosi elismerést, megbecsülést. Arany versei 1848/49-ben ponyván is megjelentek; a szabadságharc idején hangsúlyossá vált a (köz)költészet szerepe a társadalmi kommunikációban, persze nem esztétikai szempontok nyomán, hiszen ezek az alkotások elég vegyes minőségűek. Csokonai és Arany életművének ma ismert értékrendszere tehát egy *általuk is vallott másik kánon*, illetve az arra épülő oktatás nyomán alakult ki. Egy eltérő, alkalmi, ám a kortársak számára mégis érvényes felfogás szerint Arany egy pillanatra azonosult a *Nemzetőr dal* és más ’48-as dalok névtelen költőjével, melyek ponyvakiadásait rejtegetni kellett a megtorlás idején, mert máskülönben elkobozták volna...

Mint említettem, poétáink leszólják, pocskondiázzák az alkalmi versszerzőket, még egymás közt is hierarchiát állapítva meg. Rím-Kovács Józsefnek azért olyan rossz a sajtója, mivel épp az önelvű zseni hiányzik belőle, amibe a későbbi kritikusok Csokonai kapcsán bele tudnak kapaszkodni, pedig bizonyos műveik-soraik

¹⁵ SEBESTYÉN Attila: „Költészeti iparos-üzem”. *Studia Litteraria* XLII. (Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából) 2004. 40–62.

¹⁶ KÜLLÖS Imola: *Amade László verseinek folklorizációja*. In SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklor és irodalom*. 79–101.; SZILÁGYI Márton: *Nyitott kérdések az Arany-filológiában*. Irodalomtörténet 2004/3. 367–379.; SZILÁGYI Márton: Arany János és a sírversek. In CSÖRSZ Rumen István (szerk.): *Mindenes Gyűjtemény I.* Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára. ELTE Folklore Tanszék, Bp., 2005. 167–179.

szinte összekeverhetők, annyira egy sínen járnak. Ő nagyon jól beágyazódott a kor-szak igényrendszerébe, ám nem mellközépig, hanem nyakig benne volt...¹⁷

Mi biztosítja a tömegirodalmi létmód életképességét? Minek köszönhetjük a szövegek ennyire bőséges kínálatát? A poétikai szempontok mellett ez talán társadalmi kérdés is. A közköltészet „üzemeltetői” főként a literátus értelmiség alsó és középső rétegéhez tartoztak. A közköltészet „tanuló oskolájá”-nak a kollégiumi diákeveket, az inaskodás és a katonaélet gyötrelmes időszakát tekinthetjük, mozgásteret azonban túlmutat e kisközösségeken. Azzal is számolnunk kell persze, hogy ezt a műveltséget a verskedvelők szabályosan „kinőtték”. A kollégiumban még közös hagyomány volt, s beavatottságot jelenthetett, ha valaki tudta ezeket a dalokat. Egy idő után azonban már nem volt kivel együtt énekelni, mivel a diáktársak szétrepültek a térképen, ki-ki lelkész lett vagy jegyző. Innentől csak ritkábban, vendégeskedés és családi ünnepek alkalmával tudták megélni ezt a közösséget egymással, a dalkincs viszont immár a nosztalgia alapjaként szolgált, s emiatt felértékelődött, illetve megőrizte értékét az összeírók számára. Ezért küldték be Erdélyinek ifjúkori kézírataikat mint régi önmaguk emlékképét, a múlthoz fűződő viszony lenyomatait. A megszépítő emlékezés segíti Jókai kezét abban, hogy szelíden rácsukja az ajtót a régies közköltészeti hagyományra – az *Eppur si muove* kezdő képsorában.

A közköltészet helyét tehát a *rétegek közti kölcsönhatások* jelölik ki. Az oralitás új terjedési lehetőséghez jut az írásos hordozókkal (melyek akaratlanul a túléléshez is hozzásegítik az alkotásokat), az írott irodalomnak pedig közönségreflexiókat és variációs lehetőséget ad. A közösen használt médiumok által mindkét „szomszédvár” esélye megnő a társadalmi mobilitásra: a szűkebb kör számára írt alkotások elterjedésére, illetve arra, hogy az alantasabb presztízsű szövegek eljussanak a művelt közönséghez. A 18–19. század fordulóján Pálóczi Horváth Ádám, Aranka György, Jankovich Miklós, Szirmay Antal és Rummy Károly György valóságos kincs-vadászként böngésztek át a régi kéziratokat és ponyvákat, hogy felkutassák az egykori, törzsökös magyar nemzettudat tanújeleit. Ez a gesztus, elkeveredve a népköltészet iránti plátói vonzalommal, váratlanul felülértékelt a kánonból épp kiesőfélben lévő közköltészetet, főként a társadalmi tematikájú verseket. Miközben tehát a közköltészet a maga útját járta a kollégiumok és más közösségek kulturális cserefolyamataiban, mesterséges „hátszelet” is kapott a tudományosság felől. Így lettek a magánirodalmi szövegekből relikviák.

Tanulmányom címének másik eleme: a nemzetek, kultúrák felettség. Bár a mai, globalizált tömegkultúrának számos elemét tekinthetjük a közköltészet továbbélésének, sose feledjük, hogy a kora újkorban ezt a közműveltségi hálózatot nem a média, hanem egy személyes láncolat működtette. Az alkotások és motívumok nagy időtávlatban és differenciált értékskálán mozogtak, ám sem a térbeli megoszlás, sem a mennyiségi szempontok nem a legjellemzőbb vonásai. Természetes,

¹⁷ KNAPP ÉVA: *Popularitás és literátusság között: Berei Farkas András, a vándorpoéta és könyvtáros*. Könyv és Könyvtár 2003. 179–247.

hogy a különböző népek közköltészete más és más, sőt hazánkban az 1820-as évekig lokális tagolódást figyelhetünk meg. A poétikai-tematikus megoldások és a hagyományrendszer azonban az egyes nyelvek keretei között is feltűnően rokon. Számtalan *ikershöveget* találtunk a magyar, valamint a szlovák, cseh-morva, román és német kéziratokban.¹⁸ A közköltészeti „világháló”-ban fontos szerepe volt a latinnak mint az iskolakultúra nemzetközi nyelvének, a Hungarus életmód pedig remek táptalaja volt a kulturális cseréknek. A közköltészet fenntartotta a latin „felettes nyelv”-funkcióját, a költők és befogadók jelentős csoportját ugyanis diákok alkották, nemritkán nemzetközi közösségben. A dallamok éppígy nemzetközi zsargonként segítették a szövegek terjedését, a népszerű nyomtatványok illusztrációi pedig egyfajta vizuális köznyelvként fogták össze a távoli tájakon megjelent ponyvákat, kalendáriumokat.

A közköltészet kutatása néhány, távolabbra mutató kérdést is felvet. Mindenekelőtt arra figyelmeztet, hogy az irodalom: magánügy. A befogadói-újraalkotói elvű, kicsit személyesebb irodalom- vagy fél-irodalom-kép átszívárog a 20–21. századba is. Rejtegetnivalóban sem volt hiány: Faludy György Villon-balladáinak 1950-es évekbeli kéziratos másolatait egy váci börtönőr hagyatékából ismerjük.¹⁹ Napjainkban éppúgy személyes, szinte szakrális tárgyá válhatnak a tiltott versek és a kéziratok, akár a régiségben. A kuruc háborúk után összeírt csíkszentléleki Bocskorkódex csupán akkora, mint egy mai családi gyufásdoboz. Ez egy régi ferences hagyományt követ,²⁰ hiszen szűrűjban elfért, bármikor elrejtették, s nem lehetett elkobozni.

A közköltészet sose tűnik el végérvényesen. Mai irodalomképünkben is nagyon sok közköltészetes vonás van, s nemcsak a média utólagos szerepe miatt. Az énekelt verskultúra nyomán a legkülönbözőbb társadalmi közegben természetesnek tűnik a kéziratos és félig-orális módon terjedő dalok (könnyűzenei előadók folklorizálódott és travesztált dalai, megzenésített versek, pol-beat, magyar nóta stb.) fennmaradása és variálódása, egészen a paraszti írásbeliségig, az emlékkönyvekig, a graffitikig és az SMS-ekig. A sajtó, a kabaré, a reklámok és a filmek világa szintén sokat tanult a közköltészet korábbi századaiból.

Mivel nemcsak a 18. századi kutatók vállalt nyomják e problémák, hanem más korszakokét is, az új irodalomtörténeti kézikönyv előkészítő vitái során remélhetőleg egyre többet tudhatunk meg egymás munkájának tanulságairól. Most, hogy kritikai kiadáshoz jutottak a régi tömegirodalmi emlékek – a lezáruló 16. és 17. századi, illetve a bontakozó 18. századi RMKT nyomán –, kiderül, mennyire elkerülték a kutatás figyelmét, holott erre mind mennyiségi, mind minőségi szempontból érdemesek volnának. A historia litteraria korában lenézték és szóra sem méltatták a tudósok, akkoriban annyira mindennapi dolognak tűnt. Később viszont – épp

¹⁸ Csórsz Rumen István: *Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840)*.

¹⁹ A fénymásolt füzet megismerését HEGEDŰS Bélának köszönhetem.

²⁰ Köszönet SZÖRÉNYI László megjegyzéséért.

a nemzeti romantika, például Thaly Kálmán kanonizációs gesztusának ellenhatásaként – a jelenkori irodalomtörténet-írás is óvatosan kezelte. Nem lehet azonban annyival elintézni, hogy „ez mind szemét”. A kutatás sem a nullpontról kell meginduljon: Stoll Béla egy személyben több nemzedék lemaradásait hozta be, részint a bibliográfia összeállításával, részint pedig a szövegek feltárásával, elemzésével és közreadásával.²¹ A hatkötetes kézikönyv közköltészetre vonatkozó fejezteit szintén neki, illetve Varga Imrének köszönhetjük; az itt olvasható megállapítások máig érvényesek és meggondolkoztatók. A világi ponyvaanyag rendszerezését Pogány Péter kezdte meg az 1950-es években.²²

A legfontosabb tanulság számomra annyi, hogy bár a szövegek egy része mai fogalmaink szerint nem mindig számít irodalmi közlésnek, néha még kánon- vagy szalonképesnek sem, a közköltészet mégis végigkíséri a kora újkori írásbeliséget, néha mostohagyerekként, néha trónörökösnek kikiáltva. Úgy gondolom, hogy ha új kézikönyvünkben a régi típusú írásbeliség emlékei önálló kötetet kapnak, hogy elkülönülhessenek a mai értelemben vett irodalom narratívájától, nem hiányozhat majd egy-egy jó szó vagy bekezdés, mely bevilágít ezekbe a bűvópatakokat rejtő barlangjáratokba.

²¹ Például *Régi magyar költők tára XVII. század. 3. Szerelmi és lakodalmi énekek*. S. a. r. STOLL Béla. Akadémiai, Bp., 1959. (a sorozat 14., *Énekek és versek, 1680–1700* című, JANKOVICS József által szerkesztett, STOLL Béla közreműködésével készült kötetben is jelentős közköltészeti anyag); *Virágénekek és mulatónóták XVII.–XVIII. század*. Válogatta STOLL Béla. Magvető, Bp., 1956; *Pujkos énekek*. Válogatta STOLL Béla. Szépirodalmi, Bp., 1984.

²² POGÁNY Péter: *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. I. Vásári ponyva-íratok*. Akadémiai, Bp., 1959; POGÁNY Péter: *A magyar ponyva tüköre*. Helikon, Bp., 1978.